

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-180-0-5>

ЛЕКСИКО-АСОЦІАТИВНЕ ПОЛЕ СИМВОЛУ *ВОДА* У СВІТОГЛЯДНИХ УЯВЛЕННЯХ УКРАЇНЦІВ

Швидка Н. В.

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови та літератури
Донбаський державний педагогічний університет*

Швидкий С. М.

*доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри української мови та літератури,
проректор з науково-педагогічної роботи
Донбаський державний педагогічний університет
м. Слов'янськ, Донецька область, Україна*

Символьне світосприймання марковане системою мовних одиниць і способами моделювання світу, що є передумовою формування мовного архетипу. Лише архетипні символи зберігають однакове значення в ритуалах, обрядах, фольклорі, релігії, мистецтві тощо. Символи-архетипи формувалися на тому етапі мислення, коли людина оперувала магійною образністю й символікою. Архетип, міфологема, символ є історично сформованою сукупністю взаємопов'язаних мотивів, образів, значень, які здатні розгорнутися в сюжет й об'єктивувати зміст. Як зазначав Ю. Лотман, окремий символ – це ізольований текст, який вільно функціонує у хронологічній площині культури й корелює з її синхронними сферами [5, с 146].

У межах тексту архетипи зі структур свідомості трансформуються в образи-знаки, кваліфікація яких залежить від сформованого ним контекстуального змісту. Серед значень образно-ідейної сукупності символ виокремлює його позачасову ідею на відміну від архетипу, який конденсує історичну пам'ять нації. Архетипні символи мають однакове чи схоже значення для значної частини людства. Таким архетипом є і *вода* як елемент першобуття, йому притаманні різні поняття: *вода* символізує життя, здоров'я, очищення, зцілення, відновлення, пророкування, символічно маркує смерть, є джерелом хаосу й небезпеки тощо.

Вода у світоглядних уявленнях українців – це життєдайна підвалина світотворення, її вважають Праматір'ю Світу. В українській народній творчості вода є межею між світами й станами людського буття, водночас

символізує силу та енергію дівчини й жінки, їхню красу й жіночі чари. Як зазначав О. Потебня, вода формує асоціативну парадигму в пісенній творчості: дівоча краса, про красивих, здорових дівчат кажуть: *Гожа, як чиста вода; Така гарна, хоч з лиця води напитися (з лиця воду пий); Здорова, як вода; Глянь у воду на свою вроду*; вода чиста – дівка мила, вода нечиста – дівка невірна; вода каламутна – дівка баламутна; хотіти пити – жадати кохання; напитися води – задовольнити любовну спрагу; давати пити іншому – зраджувати чоловікові; воду розливати – символ розлуки тощо [6, с. 457].

Асоціативна образність символу *вода* притаманна багатьом ритуалам сімейної обрядовості, зокрема вода у весільній обрядовості символізує межу, яку перетинають молоді, змінюючи свій соціальний статус. Для нареченої як лімінальної істоти перехід до нового роду рівнозначний ініціальному поняттю смерті, де вода уособлює шлях в «*інший світ*», що символізує поєднання двох родів, які живуть ніби на різних берегах річки. Умовну річку-рубіж утворювали *переливанням дороги*, якою йшли молоді. Магічна функція води полягає в очищенні від усього лихого, що було в попередньому житті. З таким знаком-символом щастя молоді вступають у подружнє життя. Обряд *умивання молодих* полягав у тому, що їх вели до річки (криниці). У давні часи шлюбні брали біля водойм, це символізувало парування, запліднення, розмноження. Оберегова функція води вербалізована словосполученням *обливання водою* – магичний обряд насилання щастя-долі молодим. Водою скроплювали й наречених, і весільні атрибути, насамперед їхні барвінкові вінки.

В обряді пологів *проливання води* символізує розкриття джерел. У родильній обрядовості визначальним для подальшої долі немовляти була його перша купіль: *баба з води обливає, зливає водою й ім'я дає*. Повитуха під час купання могла вдосконалити фізичні якості дитини, здійснити перше пророкування майбутньої долі народженого. Нагріваючи воду, пильнували, аби вона не закипіла, щоб дитина *не стала запальною, злою та сердитою*. В українців відомим є прислів'я *У гарячій воді купаний* [1, с. 151]. Традиційним було купання немовляти в *нечистій воді (щоб голій не був купель)*, на відміну від *чистої води* (без будь-яких добавок), якою обмивали покійного. У першу купіль передусім додавали зілля, кидали гроші (*щоб дитина була багата*), лили свячену воду, сипали пшоно (*щоб не напала жовтуха*), кидали березову тріску (*бо береза родюча*), для дівчаток кидали коралі й додавали невелику кількість молока (*щоб була красивою й хлопці любили*) [1, с. 157].

Усталені конструкції *мертва вода, чиста вода, вода для душі* притаманні поховальній обрядовості. У селах ще пам'ятають звичай

обмивання покійного. Вірили, тому, хто допомагає обмивати небіжчика, *його рядити, гріхи прощаються*. Таку воду називають *мертвою*, локусом її утилізації обирають місце, де ніхто не ходить, або таке місце, яке під час дощу змивалося б водою. Атрибутом прощання з небіжчиком є *вода для душі*, яку зазвичай виставляють на вікні. Вербальна формула мотивації наявності такого атрибута є традиційною: *душа виходить, треба їй води напитися*. Особливий статус *води для душі* зумовлений високим рівнем небезпеки: *як перекинеться вода – хутко покійник буде* [2, с. 34]. Отже, вода є постійним супутником людини від народження аж до смерті.

Атрибутне обрамлення модифікує архетипний символ *вода* як маркер зцілення, оберегу, плідності. Воду, що залишили на ніч під зоряним небом, українці називають *зоряною*. За повір'ям, така вода набувала лікувальних й берегових властивостей, зокрема її давали коровам для збільшення кількості молока. *Йорданська вода* – річкову, набрану на свято Водохреща, вважали особливо цілющою, бо в ній хрестили Ісуса. Цей ритуал ще називають Водосвяття (велике освячення води на Святе Богоявлення), а воду – *богоявленська*. Набрана в цей день з річки, вона здатнавилікувати найтяжчу хворобу, нею окроплювали все обійстя, аби захистити від нечистої сили. *Живу воду* – джерельну, набрану з трьох чи семи криниць, пили, окроплювалися нею, купалися в ній, щоб набути великої сили. «Юр'ївкою», «Юр'євою росою» (за церковним календарем, 23 квітня /6 травня відбувався масовий вигін худоби) пастуха й худобу обливали водою, у яку додавали росу, що сприяло її плідності й молочності, а обом додавало здоров'я. Обряд першого вигону худоби пояснюють народні перекази: «Святий Юрій відмикає весною небо й пускає росу на землю» [3, с. 108].

На окрему увагу заслуговують обрядодії, пов'язані з очищувальною властивістю води; такі обряди в лікувальній магії пояснювали тим, що вона, згідно із законом імітативної магії, так само могла очистити людину від хвороби, і, за аналогією, у ній вбачали зцілення майже від усіх недуг. На думку М. Еліаде, «...як у космологічному, так і в антропологічному планах занурення у воду не означає остаточного згасання, це тимчасове повернення в невиразне, за яким іде нове творення, нове життя чи «нова людина» [4, с. 69]. Особливого значення надавали проточній воді (вона забирає хворобу разом з кинутими в неї предметами) і «непочатій воді». Другу набирала знахарка, яка вдягалася як на свято, і вночі йшла в супроводі кого-небудь брати воду з трьох криниць. Перед кожною криницею робила три земних поклони й говорила: «*Господи Ісусе Христе, Сине Божий, помилуй нас, амінь. Здоров, земля Тетяно, а вода Оляна! Благослови мене, Господи, водиці набрати рабу Божому (ім'я)*» [7, с. 181]. Надзвичайно ефективно вважали воду чи росу, зібрану на великі

релігійні свята. У кожній родині зберігали освячену стрітенську, великодню, благовіщенську воду.

На особливу увагу заслуговують ритуальні дії з водою в купальській обрядовості. За віруваннями, спільними для всіх слов'ян та інших європейських етносів, вода в Іванівську ніч набуває особливо цілющих властивостей. У багатьох місцевостях України хворим, особливо на шкірні хвороби, радили в цей день до схід сонця скупатися в річці. Від вроків напували, умивали й змочували різною водою: свяченою, наговореною, непочатою й отриманою від обмивання особливо шанованою іконою [7, с. 180].

Водночас воду сприймали як джерело хаосу й небезпеки. В Україні побували давні вірування в те, що в різних водоймах живе нечиста сила, душі потопельників. Воду вважали місцем, з якого поширюються недуги, стихією чи речовиною, яка внаслідок певних обставин чи дій стає небезпечною. Такі уявлення зумовили чимало своєрідних світоглядних і звичаєвих явищ: віру в існування певних міфологічних персонажів, локалізованих у воді (потопельник, русалка, щезник, водяний упир, гадячий цар тощо); виникнення замовлянь з відсиленням хвороб і *нечисті за моря, у воду, з водою*; «насилання» чарів водою (біля ріки або тією, у якій обмивали небіжчика чи вимочували зміїну шкіру); настанов і заборон щодо зберігання та вживання води, купання у водоймах у певні періоди року і вночі.

Отже, образність, що формує лексико-асоціативне поле символу *вода*, набуває у світоглядних уявленнях українців особливого семантичного навантаження, маніфестує змістову багатогранність цього архетипу й насамперед має таке функційне навантаження: очищення (як фізичне, так і духовне), зцілення, насилання щастя-долі, парування, запліднення, пророкування майбутньої долі тощо. Зазначений символ моделює парадигму вербалізаторів, які охоплюють і периферійні відгалуження номінацій, співвіднесених з *водою* денотатів (*річка, криниця, дощ, роса, Івана Купала, Чистий четвер, купання, обмивання, умивання, потопельник, щезник, русалка* тощо). Символічні співвідношення образності *води* в обрядодіях репрезентовані різноманітними модифікаторами, зокрема *зоряна вода, непочата вода, освячена вода, йорданська (богоявленська) вода, благовіщенська вода, великодня вода, «юрійка», жива вода, мертва вода, переливання дороги, обливання водою молодих, проливання води, перша купіль, вода для душі* тощо. Аналіз сталих мовних сполук, які є похідними обрядових контекстів, потребує не лише оперування певними мовними процесами, а й застосування відповідних знань з історії, культури, фольклору. Образність і символіка таких одиниць є надбанням народної філософії, етики й естетики.

Література:

1. Боряк Олена. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Київ, 2009. 279 с.
2. Гаврилок Н. К. Київськополіський варіант традиційної сімейної обрядовості на фоні суміжних територій. *Київське Полісся. Етнолінгвістичне дослідження* / відп. ред. І. Железняк. Київ: Наукова думка, 1989. С. 24-40.
3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Видавництво «Довіра», 2006. 703 с.
4. Еліаде М. Мефістофель і андрогін / пер. з французької Г. Кьорян. Київ: Основи, 2001. С. 305–467.
5. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек–Текст–Семиосфера–История. Москва: Языки русской культуры, 1996. 464 с.
6. Потебня А. Объяснения малорусских и сродных народных песен. Колядки и щедровки. Варшава: Типография М. Зишкевича, 1987. Т. 29. 809 с.
7. Швидкий С. М. Етнокультурна спадщина населення Слобідської України ХІХ–початку ХХІ ст. у системі сучасних знань та світоглядних уявлень: монографія. Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна, 2016. 409 с.